

Santiago en Utrecht

Uit de geschiedenis van het Utrechtse Jacobsgasthuis en
de twee Jacobsbroederschappen

Otto Vervaart, met foto's door Gerard Luiten

Utrecht 2002

Woord vooraf

Bij het schrijven van deze studie heb ik intensief met Gerard Luiten samengewerkt. Het initiatief voor het onderzoek en het doen verschijnen ligt bij Gerard Luiten, die zelf enige jaren terug als pelgrim de voettocht naar Santiago de Compostella heeft gemaakt. Concrete aanleiding voor het doen van nieuw onderzoek en het schrijven van deze publicatie is de onthulling op 31 mei 2002 van het beeld van een pelgrim in de tuin achter het Jacobsgasthuis. De beeldhouwer Amiran Djanashvili heeft dit beeld ontworpen. Met groot enthousiasme en vasthoudendheid zette Gerard me aan tot nieuw historisch onderzoek in gedrukte en onuitgegeven bronnen. Zijn kritisch oog behoedde me voor vergissingen en verhelderde mijn taalgebruik. Zowel de grote lijn als details kregen zijn constructieve aandacht. Tenzij anders vermeld zijn de foto's van zijn hand.

Als toegift is achterin de toespraak van Gerard Luiten bij de onthulling van het beeld opgenomen. Hij sprak over de geschiedenis van Jacobus zelf, het ontstaan van de bedevaarten naar Santiago de Compostella, over de pelgrimswegen en de manier van reizen.

Ik wil hier graag mijn dank uitspreken voor de medewerking van het Utrechts Archief, het Centraal Museum en het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum. Aan de spontane reactie van dr. Martin de Bruijn danken we de kennismaking met een zeer aansprekende bron over Utrechtse pelgrims. Bijzondere dank ook aan de bewoners die Gerard Luiten het gasthuis en de woningen aan de Jacobsgasthuissteeg toonden, waardoor hij de kans had om de hier gepubliceerde foto's te maken.

Het schrijven van deze studie was plezierig en meeslepend. Het resultaat dat hier te lezen valt, smaakt naar meer. Ik besef dat men nog verder kan zoeken. Mijn aandacht ging vooral uit naar de middeleeuwse situatie, terwijl er over de zestiende en zeventiende eeuw ook verhalen te vertellen zijn. In die zin is deze publicatie dan ook een eerste vrucht, die om een vervolg vraagt. Ter wille van dat vervolg heb ik besloten om de nodige bronverwijzingen op te nemen in de vorm van voetnoten. Met het opnemen van vele afbeeldingen hoop ik het betoog zozeer te verlevendigen dat deze voetnoten niet storen, maar het geheel juist ondersteunen.

Otto Vervaart, Utrecht, mei 2002

Inleiding

Sinds tientallen jaren bestaat er grote belangstelling voor de middeleeuwse en de moderne pelgrims naar Santiago de Compostella. In Utrecht leeft die interesse ook. Toen in 1953 de nieuwe torenspits op de Jacobikerk werd geplaatst, kwam er een herinneringssteen die niet alleen de eeuwen zonder fraaie spits in herinnering roept, maar ook de pelgrims noemt:

Prijs God, o welgemaakte steen
Gij spits, wijs naar den Hemel heen
Jacobus, wil aan Utrecht leeren
Door stormen veilig pelgrimeeren

Op de veelvuldige vraag naar een pelgrimsstempel liet de kerkenraad van de Jacobikerk een nieuw stempel naar middeleeuws voorbeeld maken. De beste Nederlandse kenner van bedevaarten, de Rotterdamse historicus Jan van Herwaarden, hield in 1979 speciaal voor Utrechtse pelgrims en geïnteresseerden een lezing in de Jacobikerk over de middeleeuwse bedevaart naar het graf van Jacobus de Meerdere.¹ In 1977 is het aloude St. Jacobsgasthuis aan de Oudegracht 213 gerestaureerd. Ter herinnering aan de pelgrims werd daar in 1994 een plaquette aangebracht.

Gevelsteen uit 1994 boven de poort naar de Jacobsgasthuissteeg. Foto Gerard Luiten, 2002.

In de lente van 2002 wordt in de tuin van het Jacobsgasthuis een beeld van Amiran Djanashvili met de voorstelling van een pelgrim geplaatst, de aanleiding voor deze studie. De laatste samenvatting van historische gegevens over het Jacobsgasthuis en de Jacobsbroederschap dateert uit 1985.²

¹ anoniem [J. van Herwaarden], *Bedevaarten naar Santiago de Compostela* (typoscript lezing te Utrecht, 24 november 1979).

² J. van Herwaarden, *Santiago de Compostela. Pelgrims door de eeuwen heen* (Utrecht 1985).

De restauratie van het gasthuis in 1977 is niet behandeld in de afleveringen van de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*. Het gasthuis lijkt in de huidige staat met het dak evenwijdig aan de Oudegracht een dwars huis van drie verdiepingen achter een gevel uit de achttiende eeuw. Het pand staat echter dwars op de gracht en heeft twee verdiepingen. Behalve een gewone kelder is er een werfkelder. Binnen zijn er nog resten van de gasthuiskapel aanwezig. De kap van het huis dateert uit de vijftiende eeuw.³ In de Jacobsgasthuissteeg staat nog één oorspronkelijk middeleeuws huis, nr. 23, dat over de steeg heen is gebouwd, en een woning uit de achttiende eeuw, een tuinhuis, nr. 13. Na afbraak van de vervallen overige middeleeuwse panden in de steeg zijn in 1977 de andere woningen gebouwd.⁴

Jacobsgasthuis, Oudegracht 213. Foto Gerard Luiten, 2002.

Een kort overzicht van studies uit de laatste tien jaar laat zien dat het Jacobsgasthuis en Utrechtse pelgrims daarin slechts in het voorbijgaan aan de orde kwamen. In 1993 verscheen een bundeling van eerdere bijdragen in het *Maandblad Oud-Utrecht* over de Utrechtse bouwgeschiedenis, waarin een artikel van P.J.E. Luykx uit 1964 over het

³ M.J. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels* (2 dln., 's-Gravenhage 1989) I, *Beschrijving*, 450; II, *Overzicht*, 114.

⁴ Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels* II, 40.

Jacobsgasthuis.⁵ M.W.J. de Bruijn besteedde in zijn standaardwerk over grondbezit en eigendomsverhouding in het middeleeuwse Utrecht geen aandacht aan het Jacobsgasthuis.⁶ Verderop zal blijken dat het gasthuis hem niet is ontgaan. De oudstadsarchivaris J.E.A.L. Struick plaatste in een essay over de laatmiddeleeuwse volksdevotie de Jacobsbroederschap apart ten opzichte van de meer gebruikelijke gebedsbroedersschappen.⁷ Enige jaren tevoren deed Janna Leguijt al hetzelfde in een artikel waarin ze vijf Utrechtse broedersschappen met elkaar vergeleek. De Jacobsbroederschap leek haar duidelijk een elitaire en geen gewone gebedsbroederschap.⁸ Zonder duidelijke bronvermelding stelde B.J.P. van Bavel in een bijdrage uit 1997 over gasthuizen en broedersschappen dat het Jacobsgasthuis in 1375 gesticht zou zijn.⁹ Uit 1375 dateert alleen de eerste vermelding ervan. Llewellyn Bogaers noemde in haar artikel uit 1999 over toekomstig onderzoek naar Utrechtse broedersschappen de Jacobsbroederschap niet. Zij doet de belangrijke suggestie broedersschappen niet enkel op zichzelf te bestuderen, maar te plaatsen in hun maatschappelijk kader. Met name zal men de leden en schenkers van broedersschappen ook in die context moeten bestuderen.¹⁰ In een publicatie over Utrechtse kerken en kerkgebouwen vermeldt A. van Hulzen kort de Jacobsbroederschap. Hij wijdt echter in zijn boek over kloosters en gasthuizen in Utrecht geen woord aan het Jacobsgasthuis.¹¹

Van de oudere schrijvers brengen S. Muller Fz., de legendarische Utrechtse archivaris, en Th.H.F. van Riemsdijk het meeste. In zijn artikel over de stichtingsoorkonden van Utrechtse gasthuizen biedt Muller een beknopte geschiedenis van het Jacobsgasthuis.¹² Van Riemsdijk plaatste de Jacobsbroederschap tussen de andere broedersschappen in de Jacobikerk waarover hij twee boeken schreef.¹³ Bovendien gaf hij enkele bronnen uit, met name een belangrijke oorkonde van de Jacobsbroederschap uit 1450.¹⁴

⁵ P.J.E. Luykx, '39. Jacobsgasthuissteeg. Het St. Jacobsgasthuis en zijn overblijfselen', in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht over 1926-1972* (Utrecht 1993) 117-120, eerder in *Maandblad Oud Utrecht* 1964, 147-151

⁶ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).

⁷ J.E.A.L. Struick, 'De weg naar de hemelpoort. Volksdevoties in Utrecht tijdens de late middeleeuwen', in: *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving. Aangeboden aan prof.dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14^e tot en met de 17^e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam*, E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (ed.) (Hilversum 1997) 214-232, aldaar 220.

⁸ Janna Leguijt, 'Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus... Religieuze lekenbroedersschappen in het vijftiende-eeuwse Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht (JBOU)* 1994, 5-32, aldaar 5.

⁹ B.J.P. van Bavel, 'De zorg voor lichaam en geest', in: *Geschiedenis van de Provincie Utrecht II [1528-1780]*, C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter (red.) (3 dln., Utrecht 1997) 61-84, aldaar 73.

¹⁰ Llewellyn Bogaers, 'Broedersschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', *Trajecta* 8 (1999) 97-119, aldaar 119.

¹¹ A. van Hulzen, *Utrechtse kerken en kerkgebouwen* (Baarn 1985) 77; idem, *Utrechtse kloosters en gasthuizen* (Baarn 1986).

¹² S. Muller Fz., 'Stichtingsbrieven van Utrechtsche gasthuizen', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU)* 30 (1905) 42-147, aldaar 61-64.

¹³ Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden 1882); idem, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden 1888).

¹⁴ Van Riemsdijk, *Geschiedenis St. Jacob*, 288-289 (bijlage XV), naar Utrechts Archief (UA), Bewaarde Archieven (BA) II, inv. nr. 305 (1450 juli 21).

Wat valt er te achterhalen over de Utrechtse broeders en het gasthuis die de naam van Jacobus droegen? Hoe zijn ze met elkaar verweven en hoe ligt de verhouding tussen de broederschap en het gasthuis door de eeuwen? Wat was de plaats van de broederschap en het gasthuis in de Utrechtse samenleving van het einde van de veertiende eeuw tot 1615, het jaar van de sluiting van het Jacobsgasthuis? Er zijn vrij weinig bronnen die direct iets vermelden over de Jacobsbroederschap en het Jacobsgasthuis. Beide komen wel zijdelings aan de orde in allerlei bronnen. Er valt het nodige te vertellen over de broeders en degenen die schenkingen deden aan de broederschap en het gasthuis. Met name Van Herwaarden heeft in zijn studie uit 1985 over de pelgrims naar Santiago aandacht geschonken aan de situatie in Utrecht.¹⁵ Hier willen we meer vanuit de Utrechtse geschiedenis kijken naar de bedevaartgangers, de leden van de broederschap en de overgebleven bebouwing van het gasthuis.

De vroege geschiedenis

Rond 1375 zijn er de eerste verwijzingen naar het Jacobsgasthuis en de gelijknamige broederschap. In een rechtszaak in 1443 brengt men een afschrift naar voren van een oorkonde uit 1375 waarin sprake is van een stuk grond “onder die Corenmaerct”, tussen de Oudegracht en de Springweg, grenzend aan het Jacobsgasthuis.¹⁶ Op de aanwezigheid van deze korenmarkt duidt nog altijd de naam van de nabijgelegen Haverstraat. Een volgende vermelding is te vinden in een lijst van leenmannen van de Utrechtse bisschop uit circa 1380. In deze lijst grenst een perceel te Lopik van Pelgrim van Loepwijn aan een stuk land van de Jacobsbroederschap.¹⁷ In eerdere studies is deze vermelding van de broederschap niet gesignaleerd. De voornaam Pelgrim laat trouwens mooi zien hoe vertrouwd men was met bedevaarten. Frederik van Blankenheim, tussen 1393 en 1423 bisschop van Utrecht, liet enkele aanbevelingsbrieven opstellen voor Utrechtse pelgrims naar Santiago en Rome. Helaas vallen deze brieven niet preciezer te dateren, want ze zijn alleen bekend als ongedateerde voorbeeldbrieven in een formulierboek.¹⁸ Met dergelijke officiële brieven konden pelgrims onderweg aanspraak maken op logies, aalmoezen en verdere ondersteuning.

¹⁵ Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 226, 227, 232, 234, 235, 240, 245-255.

¹⁶ *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* II, S. Muller Fz. ed. ('s Gravenhage 1883) 187-189: schepenoorkonde Utrecht, 1375 juli 31, geciteerd in *Der scepene boec*: “husing, hofstede (...) also also ghelegen siin onder die Corenmaerct, streckende van voer uter grafte after aen die Springwijn tusschen Sunte Jacobs hospitaal an die overside ende hofstede Ten Luttikenhuys an die nederside...”.

¹⁷ *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336* II, S. Muller Fz. ed. (2 dln., 's Gravenhage 1889-1891) 673: “die broederscap tsente Jacob tUtrecht”. Zie voor de datering van de lijst Mullers inleiding, p. CXXVII-CXXVIII.

¹⁸ *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* I, S. Muller Fz. ed. (3 dln., Utrecht 1917-1922) nrs. 1248-1252; bron: UA, Archief der bisschoppen van Utrecht, inv. nr. 9, f. 139^v, 140, 51, 42, 52^v; zie Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 245.

Detail uit de vogelvluchtk kaart van Utrecht, uit Braun en Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (Keulen 1572). De pijl wijst naar het Jacobsgasthuis. De tuin en steeg lopen door tot aan de Springweg.

Twee oorkonden vertellen het verhaal van een Utrechtse pelgrim naar Santiago, die helaas niet van zijn reis terugkeerde.¹⁹ Hij overleed in de buurt van het Zuidfranse Montpellier. Een tweede Utrechtse pelgrim, Aernt Hoet, schreef in 1414 aan kanunniken van het Domkapittel over de precieze toedracht van het overlijden van Aelbrecht uter Kueken. Een “taschemaker” genaamd Hermanszoen had Aernt Hoet verteld dat Aelbrecht in een stad nabij Montpellier was overleden. Deze taschemaker had regelmatig gewerkt op de bouwplaats van de gotische Domkerk. Een groep van zes of zeven landslieden vroeg Aernt nadien te Avignon, kennelijk op diens terugreis naar Utrecht, of hij de bij Montpellier overledene soms had gekend.²⁰ In een tweede oorkonde legt een notaris het verhaal van een andere Utrechtse getuige vast in het Latijn.²¹ Egidius Gerardi, Giddius Gerardszoon, zoon van een barbier en burger van Utrecht, had te Avignon gesproken met mensen uit de zojuist genoemde groep. Er was een Gerard Mathijszoen uit Utrecht bij, een Jan de Hollander uit Heukelum, en een Klaas uit Utrecht, van wie hij de achternaam niet meer wist, net zo min als de namen van de andere mannen en de ene vrouw met wie hij te Avignon gesproken had. Zij vertelden hem dat Arnoud uter Kueken, een jongeman nog, meer dan tweeënhalf jaar geleden was gestorven in een stad waarvan ze de naam niet meer wisten, ergens tussen Piedmont en de Provence.

Arnoud uter Kueken wordt in bronnen van het Domkapittel in 1410 en 1413 genoemd als bewoner van de Keukenstraat.²² Aan het relaas over het overlijden van deze Utrechtse pelgrim valt op dat Aernt Hoet kennelijk alleen reisde en dat anderen als groep onderweg waren. De overledene maakte wellicht ook deel uit van dit reisgenootschap. Het is mogelijk, maar niet zeker dat leden van deze groep lid waren van de Utrechtse Jacobsbroederschap. We zien hier in ieder geval een glimp hoe begin van de vijftiende eeuw mensen uit Utrecht samen of alleen op bedevaart naar Santiago gingen.

¹⁹ Met bijzondere dank aan dr. Martin de Bruijn die me op deze bronnen attendeerde en zijn transcripties ervan graag ter beschikking stelde.

²⁰ UA, Domkapittel, inv.nr. 224-6 ([1414] april 15).

²¹ UA, Domkapittel, inv.nr. 224-7 (1414 april 26).

²² De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 314.

Pelgrims die wel veilig waren teruggekeerd, lieten zich vaak begraven in de Jacobikerk. Het is uit de gravenboeken van deze kerk bekend dat er verschillende graven van Compostellagangers waren. Bijna twintig jaar terug werd uit de Oudegracht een deel van een versierde grafsteen opgehaald. Behalve het rad van de heilige Catharina staan er de pelgrimsstaf en de Jakobsschelp op.

Steen met pelgrimssymbolen, onder andere rad en pelgrimsstaf met Jakobsschelp; 15e eeuw, kalksteen, 27,5 x 27,5 x 7,5 cm. Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv. nr. RMCC v 28. Uit catalogus tentoonstelling *Vrome vondsten*, A. Voskuilen (red.) (Utrecht: Centraal Museum, 1985) nr. 42, p. 93.

Zowel het gasthuis als de broederschap zijn voor het eerst in het laatste kwart van de veertiende eeuw vermeld. De vermelding van de stichting van de Utrechtse Jacobsbroederschap in 1450 slaat op de broeders in de Jacobikerk. Er is rond 1375 alleen een gasthuis met een broederschap.²³ Voor de stichting van de Jacobsbroederschap wijst men op een oorkonde van 21 juli 1450, de vooravond van het feest van Maria Magdalena, een belangrijke feestdag in Utrecht sinds op die dag in 1345 de Hollanders hun belegering na twee jaar hadden opgegeven. 21 juli ligt enkele dagen voor de feestdag van Jacobus, 25 juli. De oorkonde uit 1450 heeft op het eerste gezicht niet veel weg van een stichtingsbrief. Als men de broederschap werkelijk nog had moeten stichten, zou men daarin niet hebben gesproken van “brueders eendrachteliken vander bruederscap des lieven apostols sunte Jacobs”, en vervolgens in de oorkonde zonder veel omhaal statuten hebben vastgesteld.²⁴

²³ Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 255, 257; Struick, ‘De weg naar de hemelpoort’, 220: oprichting in 1450; P.H. Damsté, ‘Compostel in Utrecht’, *JBOU* 1967, 27-52, aldaar 28. Muller, ‘Stichtingsbrieven’, 61, noemt alleen de –niet bewaarde- gasthuisstatuten van 1493.

²⁴ Van Riemsdijk, *Geschiedenis St. Jacob*, 288-289.

Gezicht op de Jacobikerk vanuit het noordwesten. Uit: F. Delemarre, A. van Deijk en P.van Traa, *Middeleeuwse kerken in Utrecht* (Utrecht-Zutphen 1988) 101.

Het valt op dat de broeders volkomen zelfstandig handelen, zonder enige toestemming of medewerking van anderen. Men zou kunnen denken dat bijvoorbeeld de parochiepriester, de kerkmeesters, de Utrechtse bisschop of diens vicaris erbij betrokken zouden zijn. De kerkmeesters zou men zeker kunnen verwachten bij een stichting als deze. Met grote vanzelfsprekendheid schrijft men over de bijeenkomsten in de kapel “in der capellen die bi langes den oversten koer an die noerden side van der kerken tot sunte Jacob t’Utrecht gelegen is”. Dat klinkt alsof de broederschap allang bestond binnen de parochie. Van Riemsdijk drukt als bijlage de tekst van een schenking uit 1422 af. Aleidis, de weduwe van Gerardus de Rynoey, schonk toen met haar zoon Johannes Gerardi stukken grond te Linschoten en Spengen voor een toen net gestichte vicarie, een post voor een vicaris, die aan Jacobus de Meerdere was gewijd in de St. Jacobskapel van de Jacobikerk, en bovendien 30 Arnhemse goudguldens.²⁵ Men was dus vertrouwd met meer dan gewone aandacht voor Jacobus.

²⁵ Van Riemsdijk, *Geschiedenis St. Jacob*, bijlage IX, p. 284 (1422 december 7).

Eén van de zes broeders die hun zegel aan de oorkonde van 1450 bevestigden, was Dirc van Meerlo. Hij was een vertrouwde persoonlijkheid in de Jacobikerk. In 1450 lieten de kerkmeesters hem alle offerblokken legen.²⁶ Op kosten van de kerkmeesters ging hij dat jaar met Geryt de Kraen naar Beusinchem om een paard te kopen.²⁷ Dirc van Meerlo was in 1454 zelf kerkmeester van de Jacobikerk. De oorkonde uit 1450 bepaalde dat de broeders iedere week bij de mis in de kapel aanwezig moesten zijn. Dirc van Meerlo verantwoordde in 1454 keurig de kosten voor de missen aan de prior van de Utrechtse Dominicanen, “Jacopijnen” genoemd naar hun klooster in de Parijse Rue Saint Jacques.²⁸ In 1467 noemden de kerkmeesters de “gesellen van sint Jacob” in 1467 speciaal bij een gift aan de pastoors van de Jacobikerk.²⁹

Voor de visie dat het in de oorkonde van 1450 wel degelijk om de oprichting gaat, pleiten de passages waarin de 29 broeders de statuten met woorden als “fundatie” en “ewich” vastlegden. Uit het ontbreken van een zegel van deze broederschap kan men niet vanzelf aannemen, dat er dan ook geen broederschap was, al geeft het zeker te denken. Het ging in Utrecht vanaf die tijd om twee verschillende broederschappen, wat duidelijk blijkt uit een oorkonde van 1448, waarin de 23 gasthuisbroeders de instelling van een vicarie op kosten van de erven van meester Tydeman Coninck aanvaardden.³⁰ De namen in beide oorkonden verschillen geheel van elkaar. Dit laat zien hoeveel Utrechters in die tijd hun betrokkenheid met de heilige Jacobus vorm wilden geven.

Welke bepalingen waren er in de statuten van 1450?³¹ Een nieuwe broeder moest omgerekend drie pond als intreegeld betalen. Aan de bode van de broederschap moest hij dan vijf schellingen geven. De volgende bepalingen gaan vooral over de gang van zaken bij de dood van de broeders. Als een broeder overleed, moesten de erven sowieso tien schellingen betalen uit diens nalatenschap, maar meer mocht ook. Ook de bode kreeg opnieuw vijf schellingen. De broeders waren bij zijn uitvaart aanwezig, lieten een vigilie, een avondviering, opdragen na de begrafenis, en de volgende dag werd een mis voor zijn zielenheil opgedragen. Daarna volgden er nog dertig zielmissen op kosten van de broeders. De broeders moesten hun bode na deze vieringen als dank voor zijn diensten een halve boddrager geven, een munt van geringe waarde.

Wie mochten er eigenlijk broeder worden? Men moest de bedevaart naar Santiago al hebben volbracht of dit binnen een jaar alsnog doen. Elke broeder moest dagelijks driemaal het Onze Vader en een Wees gegroet bidden voor de levende en overleden broeders. Alle giften die ze deden zouden in principe bestemd zijn om ze te beleggen in lijfrenten voor de broederschap. Een belangrijke rol spelen daarbij de twee procurators, van wie de statuten van 1450 uitgebreid de taken beschrijven. Jaarlijks werd op 25 juli, de feestdag van Jacobus, een nieuwe procurator gekozen. Die dag begonnen de festiviteiten 's morgens bij de primen, één van de getijden, met een plechtige processie naar het altaar van Jacobus, waar de twee procurators twee brandende toortsen plaatste. Voor die gelegenheid droegen zij nieuwe witte handschoenen. Vervolgens liet men een mis opdragen. In een passende lokaliteit volgde een gezamenlijke maaltijd. Daarop volgde de controle van de rekeningen van

²⁶ UA, BA II, inv. nr. 423, Rekeningen van de kerkmeesters van de Jacobikerk, rekening 1450, f. 8r, onder “Opboren uut alle de blokken”. Dirc leegde alle offerblokken in de stad, wat 7 gulden en 4 witten opleverde, en administreerde ook andere inkomsten: “Item noch gegeven by Dirc van Meerlo uut dat Heyligh Graft van dat heel jair 3 gul. 8 cromsteert”.

²⁷ UA, BA II, nr. 423, rek. 1450, f. 16r.

²⁸ UA, BA II, nr. 423, rek. 1454, f. 22r.

²⁹ UA, BA II, nr. 423, rek. 1467, f. 10r.

³⁰ UA, BA II, 2504 (1448 juni 13).

³¹ Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 251-253, bespreekt deze statuten.

het afgelopen jaar. Men liet vijf briefjes trekken uit een hoed om zo een kiescommissie te vormen die een nieuwe procurator koos op de plaats van de dat jaar aftredende broeder. Als er op die dag nog onbesliste ruzies waren tussen broeders, moesten die per conflict een pond aan kaarsenwas geven.

De statuten gaan ook in op de gedachtenis der overledenen. Op 26 juli hield men elk jaar een vigilie met liefst negen Schriftlezingen. De volgende dag liet men een zielmis opdragen voor de gestorven broeders en alle weldoeners van de broederschap. Men bezocht de graven van de overleden medebroeders en zong Psalm 51, "Miserere mei Deus" (Ontferm U over mij, God) en Psalm 130, "De profundis" (Uit de diepte). Van een rol las men de namen van de gestorvenen en weldoeners voor. Wie die dag afwezig was, moest met Pasen een boete van vier boddragers voldoen, of meer naar gelang het geweten knaagde, "so veel meer als hi wil ende sijn consciencie bewiset", een terugkerende formulering. De procurators konden de broeders naar believen een boete van een halve boddrager opleggen bij oneerbaar gedrag. Elke week zouden de broeders zondagmorgen om acht uur de mis bijwonen. Wie te vroeg wegging, kon op een boete rekenen. De financiële zaken zijn volstrekt in handen van de procurators. De broeders konden het slechts afkeuren of goedkeuren, een middenweg sluit men uitdrukkelijk uit. Slechts met algehele instemming van de broeders kon men de statuten wijzigen.

Aan de statuten vallen met name de vele boetebepalingen op. Over de pelgrimage zijn er amper bepalingen. Waar we tegenwoordig pelgrims feestelijk uitzwaaien bij hun vertrek en blij binnenhalen bij hun terugkomst, is hier daarvan geen sprake. De vieringen rond Jacobus hebben een lichtelijk plichtmatig karakter, al doet men er zeker moeite voor. Men gaf het gebed de plaats die het toekwam. Voor een pelgrimsbroederschap vallen vooral de beleggingen op. Men leek erg te rekenen op inkomsten uit boetes van regelmatig afwezige broeders. Voor minstens één broeder, Peter Geel, klopte dat. In 1463 was hij één van de stichters van de Heilig-Kruisbroederschap in de Nicolaaskerk.³² De Jacobsbroederschap -met tot 1498 een eigen kapel- in een grote parochiekerk was de rijkste van de bedevaartsbroedersschappen in Utrecht. Terecht mag men vermoeden dat het om een enigszins elitair gezelschap ging.³³ De feestelijke maaltijd is een normaal gegeven bij broedersschappen. Dit zien we straks nog bij het Jacobsgasthuis. Met andere broedersschappen hebben deze statuten ook de aandacht gemeen voor de begrafenis en het zielenheil van de broeders. Vooral dit laatste geeft echter aan dat de Jacobsbroederschap in de Jacobikerk ook op andere Utrechtse broedersschappen leek.

Over het Jacobsgasthuis in de vijftiende eeuw komen we weinig te weten. Zijdellings zijn er gegevens die een indruk geven. In 1442 gaf bijvoorbeeld Katrijn Ogiers, een vrouw die kennelijk in één van de Godscameren bij het gasthuis woonde, 5 pond, omgerekend 7 guldens, voor de verbouwing van de Buurkerk.³⁴ De kerkmeesters van de Buurkerk betaalden dat jaar "Lobbekyn in st. Jacobs gasthuys" voor de reparatie van een kazuifel en een albe, twee liturgische gewaden.³⁵ In 1486 kreeg de Buurkerk van Korstyn in het gasthuis een zilveren schaal en een altaardwaal.³⁶ Ene Katryn gaf in 1498

³² UA, BA I, nr. 321, Rekeningen van de Heilig-Kruisbroederschap in de Nicolaaskerk, rek. 1463, f. 1r.

³³ Muller, 'Stichtingsbrieven', 62-63; Leguijt, 'Wanneer een broeder of suster sterft', 5.

³⁴ F.A.L. van Rappard (ed.), 'De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15^e eeuw', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (BMHG)* 3 (1880) 25-225, aldaar 87 (rekening 1442-1443).

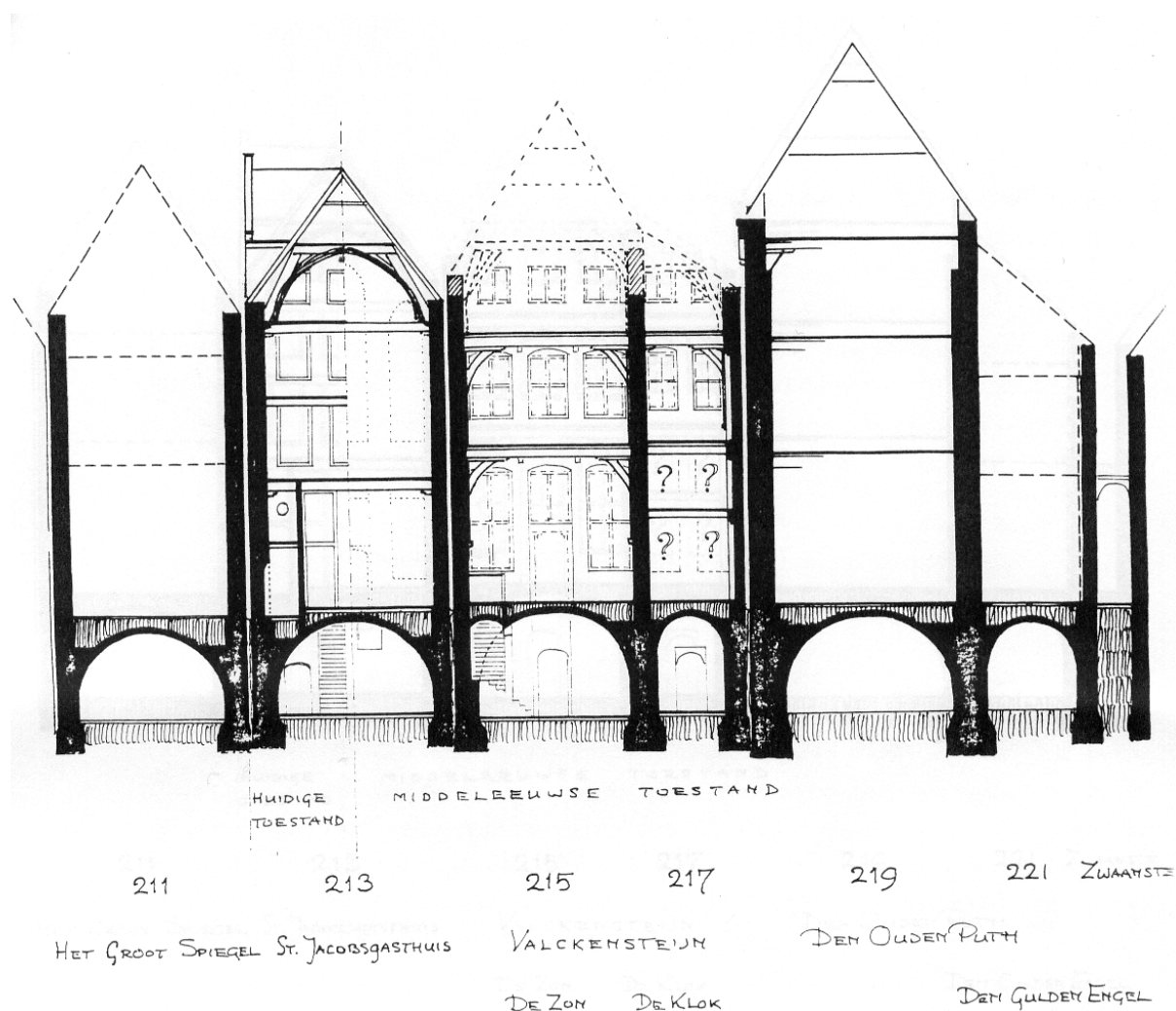
³⁵ Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 92.

³⁶ Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 196 (rekening 1486-1487).

een loodzware zilveren schaal, die “achtenhalf loyt” woog.³⁷ Deze giften wijzen erop dat de genoemde bewoners van het Jacobsgasthuis daarbuiten schenkingen deden en daartoe de middelen hadden. De betaling voor de reparatie van liturgische gewaden in 1442 toont dat Lobbekyn het vak van klermaakster uitoefende. Dit zegt niets over eventuele pelgrims die in het gasthuis verbleven, maar wel iets over de entourage in de Utrechtse binnenstad van de vijftiende eeuw.

Het Jacobsgasthuis en de Jacobsgasthuissteeg

Wat is er bekend over het pand Oudegracht 213 zelf waarin het Jacobsgasthuis was gevestigd? Een ongepubliceerd bouwhistorisch rapport van A.F.E. Kipp bevat hierover informatie.³⁸ Door een brand vlak voor de start in 1977 van de verbouwing en restauratie aan dit pand en aan de aangrenzende bebouwing in het kader van het “Plan Rosa”, zijn echter vele belangwekkende aspecten verloren gaan. Behalve om Oudegracht 213 ging het bij deze verbouwing om Oudegracht 215 en 217, Jacobsgasthuissteeg 1, Haverstraat 20, 22, 24 en 26, Springweg 70 en 78.

Doorsnede bebouwing Oudegracht 211-213-215-217-219-221, gezien naar de Oudegracht. Het Jacobsgasthuis is Oudegracht 213. Tekening A.F.E. Kipp, 1979.

³⁷ Van Rappard, 'Rekeningen Buurkerk', 214 (rekening 1498-1499).

³⁸ A.F.E. Kipp, *Kort historisch commentaar bij de in "Plan Rosa" gerehabiliteerde panden* (typoscript, 1979).

Het pand Oudegracht 213 bevatte een eetzaal, de “refectiekamer” genoemd, een kapel en het eigenlijke gastenverblijf. Van de kapel uit de vijftiende eeuw waren nog delen van het houten tongewelf bewaard; bij de restauratie zijn de twee resterende spanten vernieuwd. Kipp noemt de spanten qua datering “gothisch”, wat helaas geen verdere precisering toelaat.³⁹ De kapel strekte zich waarschijnlijk uit van de eerste verdieping tot in de kap. Volgens Kipp moet de eetzaal achter de kapel hebben gelegen. De sleutelstukken van de balklaag op de begane grond wijzen op een verbouwing in de zestiende eeuw. Pas nadien moet de steeg door het pand heen naar de Oudegracht zijn doorgetrokken. In de bij het gasthuis horende Jacobsgasthuissteeg stonden tien woningen, zogeheten Godscameren. Het gasthuis verhuurde deze woningen als bron van inkomsten. Het pand Jacobsgasthuissteeg 1 is in 1977 gerenoveerd.

Jacobsgasthuissteeg 23. Foto Gerard Luiten, 2002.

De latere geschiedenis van gasthuis en de beide broederschappen

De bronnen uit de zestiende eeuw vertellen meer over de gang van zaken rond en in het gasthuis, en over de organisatie van de broederschappen, dan over de werkelijke pelgrimage naar Santiago de Compostella. Een conflict rond de uitvoering van een legaat voor de Jacobsbroeders in de Jacobikerk in 1512 is daarvan een voorbeeld.⁴⁰ Dit legaat was bestemd voor het doen lezen van missen. Jan Gheylinck had geweigerd dit legaat van Aryaen Mathijszoen te doen toekomen aan de broeders, met name Aryaens zonen, Herman en Jan. Ten onrechte had Jan Gheylinck het stuk waaruit de gift bleek, bij zich gehouden. De Utrechtse raad moest in maart 1512 twee leden, Cornelis Lambertsz en Geryt Claess., afvaardigen om tot een oplossing te komen.⁴¹ Pas in september stelde de raad vast dat Jan Gheylinck ongelijk had.⁴² Weer een maand later, in oktober 1512, liet de raad notuleren dat de “bewaerre”, de beheerder of procurator

³⁹ Kipp, *Kort historisch commentaar*, 2.

⁴⁰ UA, BA II, inv. nr. 574.

⁴¹ UA, Stad I, inv. nr. 13, Raads Dagelijks Boek (afgekort RDB), 1512 maart 5.

⁴² RDB, 1512 september 7.

van de Jacobibroeders, Jan Aerts, een lakenbereider die aan de Neude woonde, eindelijk de bewuste oorkonde had ontvangen. Men nam ook de moeite te vermelden dat de renten die de gelden voor de missen opleverden, de opbrengsten vormden uit percelen in de Bemuurde Weerd.⁴³ De kerkmeesters van de Jacobikerk gaven in 1527 een verklaring af waarin ze de ontvangst van 20 gulden tegen een rente van een gulden van de broeders erkenden.⁴⁴ In 1546 betaalde de eerste kameraar, een financieel ambtenaar van de stad, aan de Jacobibroederschap 32 gulden voor twee percelen op Het Zand, het latere Paardenveld.⁴⁵

De achterkant van het Jacobsgasthuis, Oudegracht 213. Foto Gerard Luiten, 2002.

Begin zestiende eeuw lijkt het Jacobsgasthuis nog enigermate te voldoen aan zijn oorspronkelijke functie, de opvang van pelgrims. Een teken daarvan is dat bij het uitbreken van een besmettelijke ziekte in 1507 en 1518, die men als pest aanduidde, het Jacobsgasthuis geen zieken hoefde op te vangen.⁴⁶ Na het verlies van de zelfstandigheid van de stad en het bisdom Utrecht in 1528 greep het Habsburgse bestuur diepgaand in. Met name de stadsverdediging werd aangepakt. Men liet in 1534 oude muren repareren en nieuwe bolwerken aanleggen. De kosten van het uitgraven van zand en andere materialen bracht men per roede, ongeveer 1.80 meter, in rekening. Naast verschillende dorpen in het Nedersticht moesten ook kerkelijke instellingen, inclusief enkele gasthuizen, daaraan meebetalen. Het Barbaragasthuis betaalde vier roeden, het Bartholomeusgasthuis twee, het Margaretagasthuis ook twee, de middeleeuwse armenondersteuning die de naam van de Heilige Geest droeg drie

⁴³ RDB, 1512 oktober 18.

⁴⁴ UA, BA II, 440.

⁴⁵ RDB, 1546 februari 3.

⁴⁶ RDB, 1507 juli 27; 1518 april 28.

roeden, en het Heilig Kruisgasthuis een roede. Het Jacobsgasthuis werd aangeslagen, voor twee roeden.⁴⁷ Dit wijst op een financieel gemiddelde positie tussen deze gasthuizen.

Hoe het er precies bijstond, blijkt enige jaren later. De Habsburgse overheid liet vanuit Den Haag de auditeur der rekeningen Gerrit van Renoy in 1538 en 1539 een onderzoek instellen naar de situatie van de Utrechtse gasthuizen.⁴⁸ De inkomsten van het Jacobsgasthuis bedroegen in 1537 100 pond en 6 schellingen, uit landpacht, de verhuur van kelders en huizen en andere bronnen. Aan lijfrenten moest het gasthuis dat jaar 18 pond en 7 schellingen uitgeven. Liefst 20 pond keerde het gasthuis aan de broeders uit, 50 stuivers per persoon, omdat hun gezamenlijke maaltijd geen doorgang had gevonden.⁴⁹ Voor “een andere maeltyt ofte refectie, op kersmisdach gehouden” gaf men 14 pond en 13 schellingen uit, waarbij dan nog onderhoudskosten komen en enige steuren voor de bewuste maaltijd.

Op zich mogen deze cijfers betrouwbaar lijken, maar de verdere opmerkingen laten vermoeden dat de auditeur niet geheel heeft begrepen wat de aard van dit gasthuis was. Het bevreemde hem nogal dat men slechts een paar armlastige Santiagogangers onderhield, die enkel hun verblijfskosten vergoed kregen. Met scherpe blik noteerde hij echter dat het de gasthuisbroeders vooral te doen was om het gezamenlijk lekker eten, waarbij het een vrijgevochten boel werd. Juist die geliefde maaltijd mochten zij niet meer houden, en zij lieten de auditeur dan ook weten dat zij zich voortaan beter zouden gedragen en “alle overvloedicheyt ende insolentie verlaten”, als ze maar weer samen konden eten.⁵⁰ In 1578 noteerde een gasthuismeester het volgende gebed, waaruit opnieuw het belang van de maaltijd opklonk: “Och Godt! en wyldt dye voerscreven broeders nyet vergheten / Want sy met malkanderen vryendelyck dryncken ende eeten.”⁵¹

Renoy concludeerde dat men de rekeningen van de verschillende gasthuizen beter moest bijhouden, en hij gaf instructie hoe men de rekeningen diende op te stellen. Ook voor de verdere boekhouding stelde hij nieuwe regels vast.⁵² Hij besloot zijn rapport van 1537 met de opmerking dat enige gasthuismeesters, met name die van het Jacobsgasthuis, een eigen zegel hebben en feitelijk ten onrechte daarmee zegelen. Dat de gasthuismeesters trots waren op hun zegel, kan de afbeelding hier illustreren. In een gotische nis knielt een pelgrim voor de heilige Jacobus. Het oorspronkelijke zegelstempel werd in 1894 bij Zeist opgegraven.⁵³ Na het vervaardigen van een fraaie

⁴⁷ UA, Stad I, inv. nr. 332: opmeting der stadswallen etc., 1536-1537; afschrift 1554. Zie L.C. van der Vlerk, *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht* (Vianen 1983).

⁴⁸ J.J. Dodt van Flensburg (ed.), ‘Staat der gasthuizen binnen Utrecht ten tijde van de overdragt der temporaliteit aan keizer Karel den Vijfden’, in: idem, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht 2* (Utrecht 1839) 169-182. Het daar uitgegeven stuk is UA, Dom, inv. nr. 3469, zie L. van Tongerloo, ‘Martha en martha’s: vrouwen en een Utrechts gasthuis’, in: *Convivium aangeboden aan prof.jkvr.dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht* (Hilversum 1988) 21-36, aldaar 22, noot 6.

⁴⁹ Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 248, meent dat de 50 stuivers kwamen van acht broeders die liever apart en buitenshuis wilden eten. De 20 pond staan echter bij de uitgaven.

⁵⁰ Dodt van Flensburg, ‘Staat der gasthuizen’, 173.

⁵¹ S. Muller Fz., ‘Middeleeuwsche liefdadigheid’, in: idem, *Schetsen uit de Middeleeuwen. Nieuwe bundel* (Amsterdam 1914) 151-185, aldaar 180, ook bij Muller, ‘Stichtingsbrieven’, 63.

⁵² Dodt van Flensburg, ‘Staat der gasthuizen’, 176-177.

⁵³ Over het zegelstempel heb ik nog geen verdere informatie gevonden. Het wordt niet vermeld door L.E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* (2 dln., 's-Gravenhage-Maarssen 1990). Het zegelstempel bevindt zich te Berlijn, Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz, Münzkabinett (in het Bode-Museum).

afdruk bleef het stempel in bezit van de vinder, H.J. Heshuyzen uit Haarlem. Rond 1900, mogelijk in 1901, werd het in Amsterdam geveild bij Frederik Muller, het veilinghuis van de vader van S. Muller Fzn., de Utrechtse archivaris.⁵⁴

Zegel van de gasthuisbroederschap. Randschrift: + S[IGILLUM]-HOSPITALIS-FRATRUM-BEATI IACOBI-TRAIECTENSIS ["Zegel van het gasthuis van de broeders van Sint Jacob te Utrecht"]. 15e eeuw, 7,5 x 5 cm, Centraal Museum Utrecht, inv. nr. 3303. Foto Gemeentelijke Fotodienst, Utrecht.

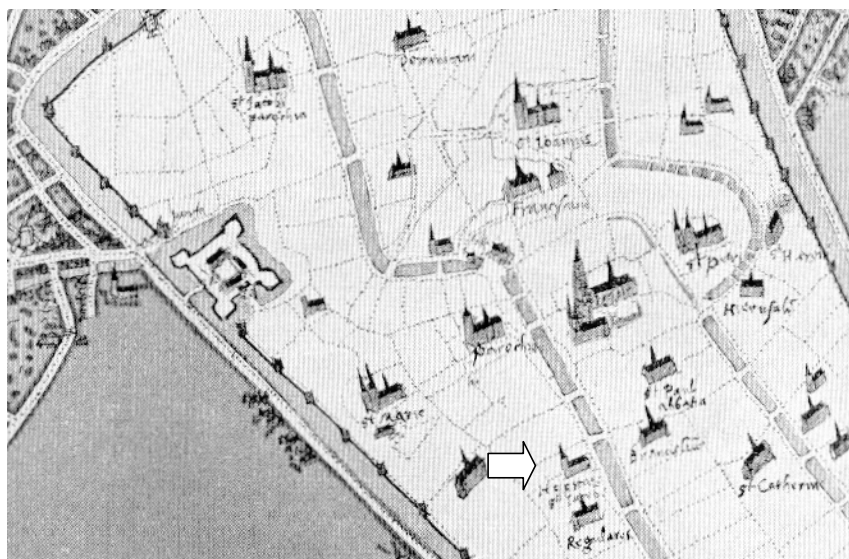
In 1539 liet Renoy kijken of er inmiddels verbeteringen waren. De rekening over 1538 toonde echter hetzelfde beeld als het jaar ervoor. Het zat de broeders hoog dat er geen sprake kon zijn van een gemeenschappelijke maaltijd. Aan een maaltijd op een andere plaats besteedde elke broeder twee keer per jaar vijf of zes stuivers. Zij konden de refectiekamer in het gasthuis niet gebruiken, maar die was dan ook voor pelgrims bedoeld, niet allereerst voor de leden van de gasthuisbroederschap. Men had wel opnieuw met de broeders gepraat over de gewenste verbeteringen en nieuwe regels vastgesteld. Bij de korte passage over het gasthuis ontbreken de goedkeurende woorden "ende is hier goet regiment" die bij enkele andere gasthuizen staan.⁵⁵ Het gasthuis had geen verliezen geleden, maar de verhouding tussen uitgaven en inkomsten en tussen de besteding van de gelden en het oorspronkelijke doel was zoekgeraakt.

Tussen 1592 en 1599 schreef de Utrechtse jurist en oudheidkundige Aernout van Buchell (1565-1641) een beschrijving van Utrecht onder de titel *Trajecti Batavorum*

⁵⁴ S. Muller Fz., *Catalogus van het Museum van Oudheden* (2^e dr., Utrecht 1904) nr. 932; *Centraal Museum Utrecht: Catalogus van het Historisch Museum der Stad* (Utrecht 1928) nr. 3303; Muller, 'Stichtingsbrieven', 62. Ik heb nog niet achterhaald bij welke veiling te Amsterdam het zegel is verkocht.

⁵⁵ Dodt van Flensburg, 'Staat der gasthuizen', 180.

descriptio.⁵⁶ Heel subtiel liet ook hij merken dat de oorsprong van het Jacobsgasthuis enigszins uit het oog was verloren. In plaats van “zij die naar Compostella gaan”, spreekt hij over hen die daarheen *zouden* gaan. Hij rangschikte het Jacobsgasthuis onder de mooiste panden aan de Oudegracht. Ook vermeldde hij de Godscameren waaruit het gasthuis inkomsten ontving. Belangrijk is vooral dat hij inscripties uit 1531, 1532 en 1555 overschreef. De teksten van deze inscripties sloegen op giften van nieuwe broeders in die jaren. Het feit dat men ter gelegenheid van zijn intrede direct een herinnering liet aanbrengen, wijst sterk in de richting dat de gasthuisbroeders een groot prestige genoten, en dat nieuwe broeders in de zestiende eeuw vooral daarop afkwamen. De eigenlijke pelgrimage begon verder uit het zicht te raken. Van Buchell was niet de enige die het Jacobsgasthuis het vermelden waard vond. De kaartenmaker Jacob van Deventer tekende op zijn kaart uit circa 1570 van de stad Utrecht het gasthuis duidelijk in.⁵⁷

Fragment uit de stadsplattegrond van Jacob van Deventer, 1569/1570, hier de versie met alleen de belangrijkste gebouwen van Utrecht.

Muller beschreef in 1905 in één alinea hoe het nog een halve eeuw duurde eer er een eind kwam aan het zelfstandig bestaan van het Jacobsgasthuis en de gasthuisbroeders. Daaraan valt ook nu weinig toe te voegen.⁵⁸ In 1586 besloot de raad de broederschap op te heffen, maar zover kwam het toen nog niet. Er is een conceptakte van verkoop uit 1588 bewaard gebleven. De broeders liet in 1601 zelfs een huis bouwen, volgens Muller op de plek van de kapel, en in 1612 lieten ze de huizen in de steeg opknappen. In 1609 kreeg één broeder per week zeven stuivers ter ondersteuning. De broeders hadden niet meer de hoge status als in de eeuw ervoor. Door de gestegen inkomsten uit de verhuur van deze huizen gingen de financiën van de broederschap er dusdanig op vooruit, dat men in 1614 als gebaar van goede wil een jaarlijkse uitkering aan de armen instelde van 48 gulden. Het jaar daarop stelde de stad vast dat deze uitkering

⁵⁶ ‘Arnold Buchelius, Traiecti Batavorum descriptio’, S. Muller Fz. ed., *BMHG* 27 (1906) 131-268, aldaar 217-218, 223-224. Zie voor Van Buchell Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000) en Sandra Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001).

⁵⁷ Zie voor Van Deventers kaart M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen* (Utrecht 1989) nr. 3.

⁵⁸ Deze alinea steunt dan ook grotendeels op Muller, ‘Stichtingsbrieven’, 63-64.

niet opwoog tegen het oppotten van de inkomsten. De opheffing was onvermijdelijk geworden. Het gasthuis zelf werd pas in 1642 verkocht.⁵⁹

In de eeuwen erna werd er weinig onderhoud verricht aan de kameren in de Jacobsgasthuissteeg. Anders lag dat met het gasthuis zelf, dat een aantal keren van eigenaar wisselden. Het leek alsof er behalve de materiële resten niets over was. Het lijkt dan op het eerste gezicht opmerkelijk dat juist een oorspronkelijk meer spirituele kant van het gasthuis nog in de achttiende eeuw bestond. De goederen waaruit katholieke geestelijken hun inkomsten hadden genoten, gebruikte men na de Reformatie deels voor de bekostiging van predikanten. In 1448 was er een vicarie gesticht op het aan de apostel Mattheüs gewijde altaar in de gasthuiskapel.⁶⁰ Enige jaren voordien was er een geestelijke als kapelaan voor het gasthuis geïnstalleerd.⁶¹ In 1739 bestond deze vicarie nog steeds. Margareta Koninck uit Amsterdam liet de inkomsten uit deze vicarie nu toekomen aan Gerrit van Lexmont, een gereformeerd predikant te Amsterdam.⁶² De akte vermeldt heel precies dat Tilman Koninck, de stichter bij testament van de vicarie in 1448, kanunnik was van het Utrechtse Pieterskapittel.

De akte waarin de broeders de laatste wil van Tyman Coninck uitvoeren, vertelt iets over de achtergrond van de stichter van de vicarie.⁶³ Hij was “meyster”, wat betekende dat hij gestudeerd had. Zijn executeurs-testamentair kwamen uit hoge Haagse kringen, namelijk meester Aelbrecht Adryaens, deken van het hofkapittel, en twee kapelaans van dit kapittel, meester Gerrit van Riede en heer Philips van Dam. Dat Tyman Coninck priester was, viel ook af te leiden uit een vermelding in een rekening van het Domkapittel.⁶⁴ Begin zeventiende eeuw was de betreffende vicarie nog in katholieke handen geweest.⁶⁵ Het bestaan van zulke vicarieën in protestantse handen verklaart trouwens waarom nu nog kandidaten voor het domineeschap vicaris heten.

Ook in de zeventiende eeuw maakten Noordnederlandse pelgrims de tocht naar Santiago. Vele kunstvoorwerpen getuigen ervan, zoals de hier afgebeelde gravure.⁶⁶ Het gedicht eronder toont een veranderde visie op pelgrimeren. Niet alleen de heilige Jacobus mag het doel van de pelgrim zijn, het gaat om het geloof in God zelf. Het gasthuis bood geen onderdak meer aan reizigers. De regenten en huismeesters droegen nog een beperkte verantwoordelijkheid voor de Godskameren, zoals een oorkonde van 1654 laat zien.⁶⁷ Van Herwaarden herinnert aan de felle kritiek op bedevaartgangers van Voetius in 1636, de beroemde theoloog en rector van de

⁵⁹ W.C. Schuylenburg en J.G.C. Joosting, *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven. Tweede afdeling* (2 dln., Utrecht 1912-1917) 326.

⁶⁰ UA, BA II, inv. nr. 2503 (1448).

⁶¹ UA, Domkapittel, inv. nr. 2463-2, rekening van de officiaal (kerkelijk rechter) van de aartsdiaken van het Domkapittel over 1445-1446. Bij de “Institutiones per Goylandiam” staat: “Item de institutione domini Egberti Oluuetii [?] in capellania in hospitali sancti Jacobi Traiectensi (..)”.

⁶² UA, Notariële archieven, protocol notaris Jan van den Doorslagh, akte nr. U139a24-57 (1739 oktober 10).

⁶³ UA, BA II, 2504 (1448 juni 13).

⁶⁴ UA, Domkapittel, inv. nr. 2463-2, rek. 1445-1446, onder “Officiaciones per Goylandiam”: “Item officiatio magistri Tilmanni Coninck ad ecclesiam de Ema (?) per viro m. Wychem”.

⁶⁵ UA, Archief Oud-Bisschoppelijke Clerezie, inv. nr. 560, Protocol Mooocks, f. 97^v.

⁶⁶ Een indruk van de kunst rond Jacobus geeft de tentoonstellingscatalogus *Santiago de Compostela. 1000 jaar Europese bedevaart* (Gent: Sint Pietersabdij, 1985).

⁶⁷ UA, Stad II, inv. nr. 940.

Utrechtse universiteit.⁶⁸ Kennelijk waren er nog pelgrims in zijn tijd aan wie hij zijn woorden kon richten.

Afbeelding van de heilige Jacobus als pelgrim. Gravure door Jacob Matham, 1624.

Besluit

Uit dit artikel blijkt dat eerder onderzoek naar het Jacobsgasthuis en de Jacobsbroederschap in de Jacobikerk de richting wijst voor de verdere bestudering waarvan hier de resultaten zijn weergegeven. Er zijn weinig bronnen over beide instellingen bekend. Toch is het mogelijk om ze vooral in het licht van de Utrechtse

⁶⁸ Van Herwaarden, *Santiago de Compostela*, 254.

geschiedenis te plaatsen. Het is veel moeilijker gebleken om individuele pelgrims in beeld te krijgen, en als dit lukte was het feitelijk bij toeval. Enkele bronnen uit het midden van de vijftiende eeuw vermelden de namen van de leden van zowel de gasthuisbroeders als de broeders in de Jacobikerk. Zij bieden het uitgangspunt om deze mensen als Utrechters verder in beeld te brengen, en die nieuwe richting is zeker veelbelovend. Niet alleen de broeders in de aan Jacobus gewijde gelijknamige parochiekerk, maar ook de gasthuisbroeders vertonen in de zestiende eeuw enige elitaire trekken. De religieuze oorsprong van beide broederschappen verschoof naar de achtergrond, terwijl sociaal prestige meer en meer een rol kreeg. In eerdere eeuwen was het juist de volbrachte pelgrimage naar Santiago geweest die iemands plaats in de samenleving markeerde en kleur gaf.

De klemtoon lag hier op de middeleeuwse periode. De veelvormigheid daarvan is duidelijk te zien. We zien pelgrims, we bekijken het gasthuis, we lezen over twee broederschappen, allemaal rond de bedevaart naar Santiago. Voor de tweede helft van de zestiende eeuw valt er nog van alles te ontdekken. De broederschappen en het gasthuis hadden lange tijd een zinnige functie waarvan de sporen en geschiedenis ook nu nog boeiend zijn.

Toespraak van Gerard Luiten ter gelegenheid van de onthulling van het pelgrimsbeeld in de boomgaard van het voormalige St. Jacobusgasthuis te Utrecht op 31 mei 2002

De Jacobustraditie

We staan hier in de boomgaard van het voormalige St. Jacobusgasthuis, dat hier zo'n drie eeuwen heeft bestaan. Het is dus om St. Jacobus begonnen. Wie is hij dan wel? Het gaat om de patroonheilige van Spanje. Hij heet in het Spaans Santiago: "Sant" van Sint en "iago" van Jacobus. Maar Jacobus is geen Spanjaard. Hij is een leerling van Jezus, diverse malen in de Bijbel bij naam genoemd. Het belangrijkste wapenfeit dat van hem wordt vermeld, is dat hij in 40 na Christus in Jeruzalem is onthoofd op bevel van koning Herodes, een zetbaas van de Romeinse keizer. Hoe komt Jacobus dan in Spanje terecht? De legenden vertellen ons dat Jacobus in zijn actieve jaren in Spanje bekeringswerk heeft verricht. Na zijn terechtstelling hebben zijn Spaanse vrienden het stoffelijk overschot ingescheept en zijn naar Spanje gevaren. Zij leden echter schipbreuk en spoelden aan tussen de schelpen, vandaar later de jacobsschelp. Jacobus werd begraven achter de kustlijn. Een kluizenaar vond in de achtste eeuw het graf weer terug, dat hem door een ster werd aangewezen. De plek heet "Compostella", dat betekent "plaats van de ster". Er ontstond plaatselijk pelgrimage. De plaatselijke bisschop keurde dit goed. Toen later ook de paus en keizer Karel de Grote het fenomeen erkenden, kreeg de pelgrimage Europese allure. Er zijn schattingen dat in de twaalfde eeuw zo'n drie tot vier miljoen pelgrims Santiago bezochten. En dan nog te bedenken dat Europa toen bevolkt werd door een kwart van het huidige aantal bewoners.

Aanvankelijk was het vooral de adel die ging pelgrimeren, later ook het gewone volk. De bisschoppen die in vroegere eeuwen ook rechtspraken, hanteerden de pelgrimage als alternatieve straf. Men maakte de reis toen te paard of ezel en te voet over bestaande, vooral Romeinse wegen. De oudste bewaarde reisgids stamt uit 1224. De kaart eruit laat ik hier zien. U ziet in Frankrijk vier vertrekpunten: Parijs, Vézelay, Le Puy en Arles. Deze wegen komen onder Bordeaux bij elkaar, en er gaat dan verder één weg westwaarts naar Santiago de Compostella. Van de middeleeuwse routes in de Nederlanden is geen reisgids bekend. Wel zijn er een aantal reisverslagen overgeleverd. Daaruit zijn wat routes gedestilleerd. Een kaartje ervan is hier ook te zien.

Zo'n pelgrimage was een riskante aangelegenheid. De paus had dan ook diverse ridderordes gevraagd de pelgrimsroute te beschermen, zoals de Johanniters, de Tempeliers, etc. Er ontstonden langs de route vele kloosters, en elke stad had wel een gasthuis, zoals hier in Utrecht. Er hangt daar een kaartje waarop de gasthuizen in de Nederlanden staan aangegeven. Ook treft U er de Jacobusbroedersschappen aan. Dit waren organisaties bij kerken ten behoeve van de pelgrims. Ook in de Jacobikerk is in 1450 zo'n broederschap opgericht. De pelgrims kregen geloofsbrieven mee om kosteloos in kloosters en gasthuizen te kunnen overnachten. "Mijn" geloofsbrieven hangen daar, in het Frans, Spaans en Nederlands. Ook kregen ze een "pelgrimspaspoort" mee, om af te laten stempelen bij de kerken die ze passeerden, als bewijs dat ze de tocht hebben afgelegd. "Mijn" paspoorten staan daar ook. Bij aankomst in Compostella ontvang je een zogeheten Compastella, een kwijtschelding van je zonden. De mijne kunt u ook zien, opgesteld in het Latijn.

Wat beweegt een modern mens om zo'n tocht van bijna 3000 kilometer te maken? Er zijn een aantal motieven: sportiviteit, avontuur, culturele interesse of religieuze motieven. Samen met mijn vriend Huub Steins heb ik in 1998 de tocht te voet

afgelegd. We hebben er drie maanden over gedaan. Het was onvergetelijk. Ik ben als avontuurlijke cultuurzoeker vertrokken en als pelgrim teruggekeerd, samen met honderdduizenden andere lopers en fietsers.

Wilt U meer weten over de sporen van Jacobus in Utrecht? Er zijn speciale rondleidingen in de **Jacobikerkerk** op **dinsdag 11 juni 2002** om **9.30 en 13.30 uur**. U kunt er ook mijn reisverslag horen en zien.

Ik wil besluiten met de tekst op de buitenmuur van de Jacobikerkerk:

Prijs God, o welgemaakte steen
Gij spits, wijs naar den Hemel heen
Jacobus, wil aan Utrecht leeren
Door stormen veilig pelgrimeeren

Aanvulling door Otto Vervaart

Gerard Luiten wijst op bedevaarten die men als straf kreeg opgelegd. Niet alleen bisschoppen, maar ook steden legden deze straf op. Jan van Herwaarden heeft hierover zijn boek *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300-ca. 1550)* (Assen-Amsterdam 1978) geschreven. Voor Utrecht heeft D.A. Berents naar dit soort bedevaarten onderzoek gedaan in *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (2^e dr., [Zutphen] 1984). Hij vermeldt daarin geen voorbeeld van een opgelegde bedevaart naar Santiago. Men stuurde mensen ook naar minder veraf gelegen oorden. Bekend is bijvoorbeeld de bedevaart naar Onze Lieve Vrouwe van Amersfoort, zie O. Thiers, *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwenvaart van 1444 tot 1720* (Hilversum 1994).